

SZOMSZÉDSÁG ÉS KÖZÖSSÉG

MEZEY LÁSZLÓ MIKLÓS

Elfeledett kisebbség

Kultúrtörténeti vázlat a Szlovák Állam magyarságáról
(1939—1945)

*„most: légy a gáton férfi s jelkép,
álld a sarat, a túszt te vagy,
magán, de tán maga a nemzet,
ember-magyar tanod ne hagyd.”*

(Győry Dezső)

Tünetesebben a fehér foltok az 1918–19 fordulóján a szomszédos államok fönnhatósága alá került magyarság kultúrtörténetéből. Kisebb számban bibliográfiai összeállítások, monográfiák, nagyobb hányadában rész tanulmányok segítségével fölvezethető az erdélyi, a vajdasági és a szlovákiai magyar kisebbségek – két világháború közötti – elsősorban és hagyományosan irodalomközpontú művelődéstörténete. Ha nem is minden ízében és árnyalatában, de körvonalait s meghatározó irányait tekintve ugyancsak mondható el a szlovákiai magyarság „első virágzásnak” nevezett, 1919–1938 közötti kultúrhistoriájáról, mégpedig elsősorban *Turczel Lajos* és *Csanda Sándor* adatföltáró, kutatómunkájának köszönhetően.¹ Ugyanakkor teljességgel indokolatlan feledés borítja a polgári demokratikus Csehszlovák Köztársaság földarabolása árán keletkezett „önálló” Szlovák Állam megközelítően hatvanezer lelket számláló magyar népcsoportjának rövid és tanulságos, sok tekintetben pedig egyedülállóan példamutató kulturális, irodalmi életét. Ez az írás – a maga szerény eszközeivel és terjedelmi korlátaival – ezen a méltánytalan mulasztáson próbál enyhíteni.

A Szlovák Állam és a magyar kisebbség. A müncheni egyezményt követően, a Szudéta-vidék német megszállásával egyidőben a Hlinka-féle Szlovák Néppárt elérkezettnek látta az időt húszesztendőszéparatista terveinek valóra váltására. 1938. október 6-ra pártterkezetet hívtak össze Zsolnára, amelyen valamennyi polgári párt képviseltette magát. A konferencián Jozef Tiso vezetésével autonóm kormány alakult, ahol tárcát kapott a szlovákiai német fasiszták vezetője, Karamasin is. Ezután a bel- és külpolitikai folyamatok egyaránt felgyorsultak: még október elején betiltották a kommunista pártot, a hónap utolsó harmadában pedig a szociáldemokrata párt működését is; az első bécsi döntés után lengyelek száll-

tak meg egy kisebb észak-szlovákiai területet. Magyarországhoz visszakerült a magyar többségű Dél-Felvidék, végül pedig németek vették birtokba Pozsonyligetfalut és Dévényt – ezzel lényegében kialakult a majdani Szlovák Állam területe. 1938 decemberének közepén országos választást tartottak egyetlen jelölőlistával s ezt követően teljessé vált a Szlovák Néppárt egyeduralma. A következő esztendő márciusának közepén a szlovák autonóm törvényhozó testület egyhangúlag kimondta az ország függetlenségét, s néhány nap múltán megkötötték a Szlovák Állam és – az időközben Cseh- és Morvaországot annektáló – Német Birodalom közötti védelmi szerződést. Ezzel Szlovákiában kialakult és hivatalosan is hatalomra jutott a német típusú nemzeti szocialista államrendszer. A különbség mindössze annyi volt, hogy az itteni fasizmus erősen katolikus színezetet kapott, a klérus igen erős befolyással bírt az államéletre. A tényleges politikai hatalmat birtokló Szlovák Néppártnak pedig – a jogállásában erősen korlátozott parlament is a párt eszközüvé vált –, fegyveres támasza az a Hlinka-gárda lett, amely a zsidók, magyarok és csehek elleni atrocitásokkal vált hírhedtté.³

A Szlovák Államban maradt magyar népcsoport³ igen nehéz helyzetbe került. Azon túl, hogy a fasiszta államban mindössze harmadrendű állampolgárnak minősült, lényegében nyelvi szigetekből álló diaszpórává vált. Teljes súlyával nehezedett rá az elhagyottság érzése, a magáraulaltság nyomasztó pszichózisa: „Akik átéltek s láttuk, sosem felejtjük el, hogyan borult az emberekre a kétségbeesés és lemondás réme, előrevetett hosszú és komor árnyékával. Ahová csak néztünk, mindenfelé lankadtak a karok és csüggedtek a lelkek. . . (..) Sívár és szomorú, szinte megrendítő állapot volt” – írta a krónikás 1940-ben.⁴

A gyökeresen kedvezőtlené változott társadalmi és jogi helyzet ugyanakkor – kezdetben alig észrevehetően – megnövelte a kisebbségi közösség belső kohézióját. A bécsi döntést követően teljesen átalakult a szlovákiai magyarság osztálytagozódása. Míg 1939 előtt az túlnyomórészt paraszti jellegű volt, addig a Csallóköz, Gömör, Mátyusföld, Ipoly mente falvainak, mezővárosáinak visszacsatolása után – a magyar nyelvterület északi peremén – a városi polgárság lett meghatározóvá a kisebbségi társadalom létszámát tekintve. A politikai jogok korlátozottsága, az általános elszegényedés ugyanúgy sújtotta a polgárságot, mint a nyitrai és kelet-szlovákiai nyelvszigetek falusi lakosságát, a sorsközösség vállalására készítette őket. Ez a tény döntően meghatározta a kisebbség gondolkodását és lelkiségének formálódását: a közös emberi, jogi, egzisztenciális, kulturális gondok, hiányosságok, a nyelvi, szellemi magáramaradottság miatt amúgy is halványodó belső osztályellentéteket még jobban elsímították. Ilyenformán egységesebbé, szolidárisabbá lett a szlovákiai magyarok közössége, másrészt jóval befelé élőbb, elmélyültebbé vált, mint a megelőző húszesztendői kisebbségi korszakban volt. Az élet új minőségét most már a sorsközösség összetartó ereje, a szeretetben, a humánus gondolkodásban való egység addig sosem tapasztalt érzése határozta meg: „Mert a kisebbségi magyaroknak nem szabad gyűlölködni, repesztő éknek lennie emberosztályok között, hanem kizárólag kötőanyaggá, cementté kell válnia az elomló homokban. A szeretetnél nincs kötőbb anyag sem égen, sem földön.”⁵ Az elszigeteltség és magárahagyatottság kialakította „végvári” életérzés tudatosította bennük azt, hogy a végvárban azonos a sorsa kapitánynak és közlegénynek egyaránt. És csakugyan, ezt a mindenek fölé emelt egységsszellemet mu-

tatja a magyar népcsoport erősen redukált politikai és társadalmi élete: kialakult az „egy nemzet – egy párt” fölfogása, amely végleg szakított az első, 1919–1938 közötti kisebbségi korszak politikai gyakorlatával, az állandó érdekközvetítők, világnézeti és pártállás szerinti torzalkodások tarthatatlanná vált és kudarcra zároló történetével. Hamarosan kialakult az elismerten homogén politikai gondolkodás egyeduralma, amelynek egyik legfőbb ismérve a németellenesség és az antifasizmus volt. Erre emlékezett 1967-ben a szlovákiai magyar szellemi élet legkimagaslóbb alakja, az antifasizmus „műfajának”, a vox humanának európai rangú képviselője, Fábry Zoltán: „Minden nép, minden nemzet, minden kis népcsoport a fasizmusban állta ki a próbáját. Nos, akik itt maradtunk az önálló Szlovák Államban, az egész népcsoport, lehet mondani, majdnem teljes homogenitásban, ha nem is a mai értelemben antifasiszta, de németellenes volt. Annnyira, hogy például – dokumentumokkal bizonyíthatóan – Karamasinék és Hitlerék tervében volt már, hogy a magyarokat kitelepítsék, miután ezek (pontos idézet ez, fasiszta elképzeléseik ellen vannak.”⁶ A magyar kisebbség az Európát elborító tébolyban ilyenformán nem lelt senki szövetségesre. Az egységes elzárkózás pedig oda vezetett, ismét Fábry Zoltán szavait idézve: „A magyarság idegen, ellenséges test lett a szlovákiai fasizmus földjén. Idegen és elárult, kit a vihar tüzhelyére ver, és saját kincsére, leglényegére: a vox humanára eszmélt.”⁷

Az 1939-es alkotmánytörvény értelmében a szlovákiai magyarság egyetlen engedélyezett politikai képviselője a *Szlovákiai Magyar Párt* lett. De, amint minden ízében megváltozott a társadalom fölfogása, úgy a párt sem lett ideológiai-világnézeti tömörüléssé többé, annál inkább ember- és érdekvédelmi szervezetté, közművelődési, oktatási egyesületté. A számtalan feladat elvégzése s kiváltképpen a hagyományos szlovénköi vox humana eszmény képviselete a párt vezetőjére, *Esterházy Jánosra* bízott, taktikázás, helyezkedés, elhajlás nélkül, hűségesen konzervatív katolicizmusa mellett maradva, lényegében antifasiszta tényezővé vált. Amit Esterházy és a párt a náciizmussal szembe tudott állítani, az a keresztény humanizmus és a pacifizmus gondolata volt, az akkori legális lehetőségek között talán a legtöbb. A magyarságnak a politika alakításából való kirekesztettsége, illetve önkéntes kivonulása, a főnálló renddel szembeni ellenállása lényegileg ellenzéki szerepre predesztinálta a Szlovákiai Magyar Pártot. Így értjük meg, hogy például 1942 májusában a szlovák parlamentben miért Esterházy János volt az egyetlen képviselő, aki a zsidó kérdésnek a német mintájú „végső megoldását” kimondó törvényjavaslat ellen szavazott! A keresztény humanizmus gondolatisága, a fölvirágzó szeretetkultusz a kisebbségi társadalom legfontosabb összetartó erejévé vált, és a kulturális tevékenység egyik ösztönző eszmei forrásává lett. A Szlovákiai Magyar Párt 1944 júniusában, Pozsonyban megtartott országos vezetőségi ülésén helyesnek minősítette az addig követett programot. „Megállapították, hogy (...) a kisebbségi politika alappillére mindig a vallás és a hit volt. (...) Ez a vallási kérdés szabott egyúttal utat a politikának is, amely mindig időszerű, keresztény, nemzeti, szociális és népi politika volt. Divatosan kifejezve, a politika mindig közösségi magyar politika volt. (...) A magyarság elesettségében mindig egymás kezét kereste és a sors következtében alakult ki az a törvény, hogy mindenki annyit ér, amennyit a kisebbségi magyarság érdekében végez.”⁸ Az árvaság, magáruitaltságból fakadó teljesítményorientáció és a minőségesség határozta meg a szlo-

vákiai magyarság 1939–1945 közötti önellátásra kényszerített kulturális életét, s annak minőségét.

Az alap – az iskolaügy és a közművelődés. Minden nép és kivált a nemzetiség kulturális életének, sőt fennmaradásának záloga az anyanyelvű oktatás, az iskolarendszer hálózatának nagysága és szerkezetének teljessége. A Szlovák Állam nemzetiségi politikáját a reciprocitás – a viszonyosság – tűrhetteetlenül demagóg elve szabta meg. Vagyis Szlovákia magyarsága annyi és olyan kulturális, művelődési lehetőséget kapott, amennyit és amilyent Magyarország nyújtott szlovák nemzetiségű állampolgárainak. Dél-Felvidék visszacsatolását követően azonban csak 1941 őszére rendeződött a magyarországi szlovák tannyelvű iskolák sorsa, így eddig az időpontig Szlovákiában a magyar iskolarendszer elsorvasztása jellemezte a kisebbség amúgy is összezsugorodott művelődési lehetőségeit. Az átmeneti vagy végleges iskolabezárások sorozata a pozsonyi állami tanítóképzővel kezdődött, amikor is az 1939–40-es tanévben nem indítottak első évfolyamot. Hasonló sorsra jutott az Orsolya-rendi leánypolgári, és az ugyancsak pozsonyi kereskedelmi akadémia. A folyamatos oktatási diszkrimináció legsúlyosabbja az volt, hogy több helyen megsértették az 1940. évi 308. számú népiskolai törvényt, amely előírta, hogy harminc gyermek jelentkezése esetén nemzetiségi osztályt, vagy – a létszámtól függően – tagozatot kell létesíteni. Így maradt Eperjes, Szomolnok, Stósz vagy Dobsina például magyar iskola nélkül. A tankönyvekkel való ellátottság, ha lehet, még rosszabb, egyenesen katasztrofális volt. Egy 1940-ben kelt miniszteri rendelet megtiltotta az 1939. március 14-e előtt írott tankönyvek használatát, új, esetleg hirtelenjében elkészült tankönyvek kiadását viszont nem engedélyezték. A kisebbségi társadalom hihetetlen erőfeszítések árán önerőből próbálta megszüntetni a tankönyvhiányt, kevés sikerrel.⁹ 1941 ősztől mégis valamelyest rendeződött a magyar iskolák ügye, s a következő esztendőben összesen harmincöt magyar tannyelvű népiskola, három polgári, néhány iparos-, tanoncosztály, két gimnázium, egy tanítóképző, egy kereskedelmi akadémia, valamint két évfolyamos kereskedelmi iskola szolgálta a kisebbségi iskolaügyet – csakhogy területileg rendkívül egyenlőtlen megoszlásban. A három polgáriból kettő Pozsonyban működött, a Szepesség és Kelet-Szlovákia viszont nélkülözte az elemi oktatásnál magasabb iskolafokozatokat.¹⁰ A hiányzó állami támogatást részben az ún. szülői társulatok, részben pedig a diákegyesületek próbálták pótolni. Az előbbieket a tanulók hozzátartozóiból, családtagjaiból szerveződtek, és elsősorú feladatuknak a tanulók szociális segélyezését tekintették, de pártolták az iskolán kívüli népművelést is. Az utóbbiak pedig önképzőkör jellegűek, illetve érdekvédelmi, önszegélyező szervezetek voltak. Legszínvonalasabb önképzőkörnek a pozsonyi reálgimnázium Arany János Önképzőköre és az állami tanítóképző intézet Móricz Zsigmond Önképzőköre számított. A főiskolai hallgatók érdekvédelmi egyesülete még az első kisebbségi korszakból fennmaradt Magyar Akadémikusok Keresztény Köre (MAKK) volt, ugyancsak átmentődött a Szlovák Államba a katolikus diákok felekezeti tömörülése, a Prohászka Kör, de megmaradt a Mensa Akadémia Egyesület is, amely napközi otthont tartott fenn és a rászorulóknak – társadalmi áldozatvállalásból – tandíjsegélyt, valamint étkezési támogatást nyújtott.¹¹ Mindazonáltal a szlovákiai magyar diákság a nehéz körülmények közepette mégis saját erőfeszítéseire

volt utalva, hogy a fasiszta állam totális diktatúrájában egy embersége-
sebb életre készüljön magasrendű hivatástudatának építésével – amint
arra a korszak egyik legjelesebb publicistája, *Peéry Rezső* is buzdította
őket: „Összeszorított foggal tanuljatok, okosan és reménytelenül nézzetek
szét, család nélkül, ahogy a költő tanácsolja, gyertek mellénk és dolgoz-
zatok az új emberért. Akik már nem a szólamokban hisztek, hanem a
magatok emberségének megkeresésére indultatok el – hosszú útra, renge-
tegre.”¹²

A két világháború közötti első kisebbségi korszakban, a polgári de-
mokratikus köztársaságban a magyarság legkiterjedtebb közművelődési in-
tézmenyhálózata a Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület volt, ennek jog-
utódként látott munkához a szintén SZMKE rövidítésű Szlovákiai Ma-
gyar Közművelődési Egyesület. A szlovákiai területen megmaradt helyi
szervezetek működését azonban a kormány betiltotta, mert – ismét
csak a reciprocitás elvére hivatkozva – Magyarországon nem működött
teljesen önálló szlovák közművelődési testület. Csak amikor 1941 elején
a katolikus szlovákok megszervezték a Szent Adalbert Társulatot, újíthat-
ta föl működését az SZMKE. Ettől kezdve látványosan föllendült a ki-
sebbségi népművelés, s alig akadt olyan magyarok lakta település, ahol ne
lett volna az SZMKE-nek helyi szervezete. Munkájuk – tekintettel a szo-
rongató viszonyokra – a praktikus ismeretek terjesztésére összpontosult: a
tankönyvhiány miatt hézagossá lett iskolai tananyag kiegészítésére, a
szaktudás bővítésére, a gazdasági ismeretek megújítására, a háziipar fej-
lesztésére, s csak csekély mértékben a népművelésnek olyan hagyó-
mányos ágai, mint az irodalom, állampolgári jogok, technikai vívmányok
népszerűsítése. Jellemző a magyarság áldozatok is bőven vállaló, ön-
erőre támaszkodó kulturális életére, hogy a kisebbségi társadalom sem nyu-
godott bele az SZMKE kétesztendei fölfüggesztésébe, a maga erejé-
ből próbálta pótolni a hiányzó intézményhálózatot: a Szlovákiai Ma-
gyar Házak mozgalmával. Elsőként Pozsonyban terveztek Magyar Há-
zat, amely az egész népművelési apparátus központja lett; a terv szerint
magába foglalta az SZMKE hivatali helyiségeit, színház- és hangverseny-
termet, tornatermet, de itt kapott helyet a Magyar Bank, a cserkészklub
és a Toldy Kör is.¹³ Az utóbbi egyesületet még 1874-ben alapították, nevét
pedig Toldy Ferenc irodalomtörténészről kapta. Az idők folyamán – így a
polgári köztársaság korszakában is – elsősorban a pozsonyi középosztály
meglehetősen konzervatív, arisztokratikus szellemiségű irodalmi, műve-
lődési és társasági egyesületté vált. 1939 után azonban jószerivel az
egyetlen magyar kulturális-irodalmi egyesület maradt Szlovákia területén,
hiszen korábbi tekintélyes testvérszervezetei (a komáromi Jókai Egyesület
és a kassai Kazinczy Társaság) Dél-Felvidék visszacsatolása után Ma-
gyarországon működtek tovább. A megváltozott viszonyok követke-
ztében a körnek lényegesen át kellett alakítania egész szervezetét és mun-
kastílusát, hiszen most már a pressburger polgárság mellett és még in-
kább helyett a Szlovák Állam töredék magyarságának egészét kellett szol-
gálnia. Az idők változásához személycserékkel és programmódosítással
próbáltak alkalmazkodni. 1939 januárjában a – körülbelül ötszáz tagot
számláló – kört 1925 óta vezető *Jankovics Marcell* leköszönt elnöki tisz-
téről, helyére *Aixinger László* lépett; a közgyűlés pedig három pontból
álló módosított célprogramot fogadott el: 1. Be kell illeszkednie a kör-
nek az általános kulturális mozgalmak működésébe – ami azt jelentette,

hogy földadva korábbi arisztokratikus elzárkózását, tevőlegesen részt kell vállalnia a széles körű népművelő munkában. 2. Mindent el kell követnie a szlovákiai magyar irodalmi élet fönntartásáért – ezen az irodalom-szervezői és kiadói feladatok vállalását értették. 3. Pozsony kultuszának fokozott ápolása – ami az országos szerepkör és a helyi jelleg összehangolását jelentette, hiszen a város helyi hagyományainak tudatosítása lényegében a kisebbség nemzeti öntudatának és önismeretének ápolása is volt.¹⁴ Az egyesület már az 1939–40-es évad folyamán mintegy húsz, nagy nyilvánosság előtt zajló rendezvény gazdája volt. S nem csupán Pozsonyban, vidéken is szerveztek programokat. Ezek közül kiemelkedett 1941 márciusában a nyitrai írók matinéja, és előadásokat tartottak a rádió magyar adásában is. A Toldy Kör tehát szerencsés kézzel nyúlt a kevéske lehetőség után, és merete vállalni szervezetének, munkájának „popularizálását”; átérezve a magáramaradottság körülményei között az egyetlen lehetséges szerepvállalás fontosságát és feladatának súlyát is, hogy méltó módon töltsse be hivatását. Eszközei között számos könyvsorozat gondozása is szerepelt. 1940 és 1943 között a Szlovákiai Magyarok Képes Naptárán kívül több más sorozatot bocsátott útjára: a Szlovákiai Magyarok Könyvtárát, a Szlovákiai Magyarok Kincsestárát, a Szlovákiai Magyarok Honismereti Könyvtárát, a Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtárát, a Bibliotheca Istropolitana-t, a Szlovákiai Magyar Füzeteket, amelyekben összesen 42 munka látott napvilágot.

A híres pozsonyi Bartók Béla Dalgycsület még a polgári demokratikus köztársaság idején a Toldy Kör énekkarából vált önálló szervezeti egységgé, s a fasizmus éveiben is következetesen vállalta eredeti célkitűzését, Bartók és Kodály nemcsak zenei, hanem eszmei képviselőit. Az egyesület kulturális szerepkörrel társadalmi, sőt politikai szerepkörrel bővült, hiszen az „Éneklő ifjúság” mozgalom a vox humana szó szerinti megszólaltatója volt. Bartók néptestvériség programjának hirdetése pedig ebben a korszakban a szellemi ellenállás egyik formájának számított. Mindezt természetesen nem tette büntetlenül, a hatóságok állandó zaklatásainak és akadékoskodásainak volt kitéve.¹⁵ Pozsonyon kívül Eperjesen és Nyitrán működtek kisebb magyar egyesületek, körök, klubok, ezeket – kevés kivétellel – a Szlovák Állam hatóságai betiltották.

A szellemi értelemben magára maradt és lelkiségében is elkülönülő, befelé forduló magyar kisebbség körében rendkívül megnőtt az érdeklődés a könyvek, a könyvtár iránt. Mivel érvényben maradt az 1919. évi 430. számú törvény, amely lehetővé tette anyanyelvű könyvtár alapítását ott, ahol legalább 400 magyar lakos élt – az SZMKE és a Szlovákiai Magyar Párt minden településen igyekezett könyvtárakat szervezni, vagy az egészen kis lélekszámú szórványok igényeit mozgókönyvtárakkal kielégíteni. Összesen tizenkilenc magyarok lakta településen működött önálló könyvtár, nyolc helységbe pedig a „vándorkönyvtár” juttatta el az anyanyelvű olvasnivalót. A könyvtárak forgalma ezekben az esztendőben ugrásszerűen megsokszorozódott. Pozsonyban például 1938 és 1941 között két és félszeresére.¹⁶

A kisebbségi kulturális élet egyik legsúlyosabb fogyatékossága a hivatásos színjátszás teljes hiánya volt, amit alig-alig pótolhatott néhány műkedvelő társulat lelkesedése és az előadások olykor kifogásolható színvonala. Ezt tette szóvá Németh István László karnagy, a kisebbségi művelődési élet jeles szervezője: „Hivatásos magyar színjátszásunk ez

idő szerint, sajnos nincs. A pótlására hivatott műkedvelő rendezések nem mindig kifogástalanok. Belátom ugyan a rendezésükkel járó rendkívüli nehézségeket és a műkedvelők ritka áldozatkészségét, mégsem szabad elhallgatnunk a hibákat, amelyek hovatovább erős színvonalsüllyedéssel járhatnak.”¹⁷ A szerző joggal tartott attól, hogy a többségében könnyed, igénytelen darabok, a dilettáns színpadra állítás rontja a nézők ízlését, s elvonják őket a fajsúlyosabb rendezvények (irodalmi estek, koncertek, kiállítások) látogatásától. Mindazonáltal Pozsonyban havonta egy-két magyar nyelvű előadást tartottak, nyaranta pedig a városi színházban egyhetes magyar „évadot” rendeztek, s ekkor Magyar Színházi Napok címmel terjedelmes, majdnem színházi évkönyv jellegű műsorfüzet is napvilágot látott.

Az írott szó sajtó- és könyvkiadás. A Szlovák Állam fennállása idején, tehát 1939 és 1945 között a mennyiségileg korábban oly terjedelmes kiadósági sajtó egészen összezsugorodott – két okból. Egyrészt az olvasótábor a korábbiak egytizedére csökkent, másrészt a szabad, polgári demokratikus sajtórendszert fölváltotta az egységesített, államilag szabályozott lapkiadás. De a sok-sok kötöttséggel béklyózott sajtóéleten belül a magyar szerkesztőségeknek további szigorító, korlátozó intézkedéseket is el kellett viselniük – ugyancsak a Magyarországgal való viszonyosság téziséből következően. A bécsi döntés után Szlovákia területén néhány helyi érdekű és jelentőségű hetilap (Nyitravármegye, Nyitramegyei Szemle, Szepességi Hírlap, Új Világ) maradt, valamint a pozsonyi Magyar Minerva című folyóirat, amelyet azonban már 1939 elején megszüntettek. A reciprocitás elvétől vezetettve mindössze két magyar napilap jelenhetett meg 1941-ig, az Esti Újság és az Új Hírek. Az Esti Újság *Herczeg Gábor* pozsonyi bulvárlapjának jogutóda volt, ám 1938 novemberében vezetését a kitűnő *Somos Elemér* vette át, aki a keresztény humanizmus alapján szállt szembe a fasiszta uszítással. Például 1939 karácsonyán ő közölte lapjában *Győry Dezső* Magyar Hegyibeszéd című poémáját, amely esztendő múltán – sokatmondó – Emberi hang címmel jelent meg önálló füzet formájában. (Írásunk mottója is ebből való részlet). Az Esti Újságnak kezdetben napi három kiadása volt; vasárnaponként 28 oldallal jelent meg, de alkalmi, ünnepi számai elértek a 60–80 oldalas terjedelmet. *Somos Elemér* így próbálta pótolni a nagyon hiányzó irodalmi folyóiratot. A lap kulturális rovatát a szlovákiai magyar publicisztika kiválósága, *Szalatnai Rezső* vezette, aki a szó szellemi erejére alapozó demokratikus ellenállás mellett az üldözött zsidó származású írókat is fölkarolta. *Somos*, *Szalatnai* és a kiadó *Nemecz Miklós* révén a szenzációhajhászó, hálózobatitkokat firtató újságból hamarosan egyedülálló jelentőségű, szellemiségében határozottan antifasiszta, megjelent anyagait tekintve pedig színvonalas lap lett. Az „Esti Újság emberi és nemzeti felelősségvállalásával meghódította a komoly, lapigényes magyar, de a gondolkodó szlovák közönséget is. Színzslavák városokban olykor nagyobb példányszámban kelt el, mint a szlovák lapok.”¹⁸ Az Esti Újság sem támadhatta persze nyíltan a náciizmust, ám nem vette igénybe a hivatalos német hírszolgálat tendenciózusan összeállított anyagát, hanem a legliberálisabb budapesti újság, a Magyar Nemzet híreit közölte. Vezércikkeit, tárcáit, publicisztikáját *Szalatnai Rezső* és *Peéry Rezső* írták, szemet-nyitó, szívhez és értelemhez egyaránt szóló cikkeik igen népszerűek voltak, e korszak irodalmát *Fábray Zoltán*

joggal a „Rezsők irodalmának” nevezhette.¹⁹ A lap közös nevezőre hozta a magyar nyelvterület minden haladó íróját; egyértelmű, tiszta emberségével nyerte meg szerzőit, közöttük *Móricz Zsigmond*ot is, akinek csupán 1939 és 1941 között huszonhat elbeszélése jelent meg itt, de folytatásokban közölték az *Életem* regényét és terjedelmes részleteket is az *Árvácskából*. Az *Esti Újság* bántó szálfka volt a hatóságok szemében, ezért 1941 őszén terjedelmét négy oldalra korlátozták, majd be is szüntették.²⁰ A politikailag független *Esti Újság* mellett jelent meg a Szlovákiai Magyar Párt napilapja, az *Új Hírek*, amelynek főszerkesztője a bebörtönzött *Floch István* után *Kelembéri Sándor* lett. Munkatársai sorába tartozott egy ideig a Prágából Pozsonyba visszatért neves költő, Győry Dezső.

A szlovák hatóságok 1941 végén újabb szigorításokat vezettek be, és mindössze egy-egy magyar nyelvű napi- és hetilapot engedélyeztek: a *Magyar Hírlapot*, illetve a *Magyar Néplapot*. A *Magyar Hírlap* lényegében az *Új Hírek* utóda volt, tehát pártlap, de főszerkesztővé Esterházy János az *Esti Újság* nagy tekintélyű vezetőjét, Somos Elemért nevezte ki, így is biztosítva a szellemi ellenállás folyamatosságát. Belső munkatársai szintén a régi kollégák lettek, Peéry Rezső és Szalatnai Rezső. Keresztény humanizmusa miatt ennek az újságnak is számos, fasiszta oldalról jövő támadást kellett elszenvednie. Hétköznapi számai tíz-, vasárnapi példányai huszonnégy oldalasak voltak, ünnepeken még terjedelmesebbek. Gazdag irodalmi anyagot közölt, s az *Ady-Móricz-kultusz* ébrentartásává igen fontos, a nemzeti irodalom egészéhez kapcsolódó művelődéspolitikai hivatást teljesített. Szokatlanul magas példányszáma bizonyítja, hogy olvasótábora megtanult „a sorok között olvasni”, mert a *Magyar Hírlap* is csupán áttételes utalások formájában közölhette szerzőinek, szerkesztőinek valódi gondolatait: „...csak innen tudták meg az igazat, itt érezték meg az antitoxint, itt a destrukció áldását, és itt vettek lélegzetet a humanizmusból, mert a véres toll e sajtóban ismeretlen volt” – írta néhány esztendő múltával Fábry Zoltán.²¹ A szlovákiai felkelés idején, 1944-ben egyedüli újság volt Közép-Európában, amely a fölkelésről mint hadi eseményről számolt be, és nem úgy, mint az általánosan történt, a „banditák terrorjáról”. Joggal írhatta hát a lap megszüntetésekor Szalatnai Rezső, Búcsú című cikkében: „Az olvasó, a szlovákiai magyarság számtalan tanujelét adta annak, hogy egy véleményen van velünk, s egy véleményen van azzal, ami a magyarság egységét, józanságát, emberségét, keresztény szellemét annyi megpróbáltatás közepette is néma, csöndes életszemléletté kristályosította. Búcsúnk nem lehet több néma kézfogásnál. De ez a kéz tiszta, becsületes kéz volt!”²²

A fasiszta Szlovák Állam hat éve alatt összesen mintegy harminc eredeti szépirodalmi alkotás jelent meg magyar szerző tollából – ezek többsége kis formátumú, vékonyka füzet volt. Más – tudománypszerűsítő, zenei, képzőművészeti, honismereti tárgyú – munkákkal együtt mintegy hetvenöt címet számlál a szlovákiai magyar könyvtermés, ide sorolva az albumokat, évkönyveket, kalendáriumokat is. Elsőnek a pozsonyi Veritas Kiadó vállalkozott néhány kevésbé terjedelmes kézirat megjelentetésére, a Litera Könyvnyomda és Kiadó gondozta a Magyar Színházi Napok köteteit, a Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület ismeretterjesztő kiadását, a legszámottevőbb kiadói munkát a pozsonyi Toldy Kör, valamint a nyitrai Híd végezte.

Az említett Toldy Kör füzetsorozataiban jelent meg a legtöbb eredeti szépprózai és költői alkotás, a Szlovákiai magyar költők antológiája, Győry Dezső, Emberi hang című poémája (1940), továbbá *Ásgúthy Erzsébet*, *Pozsonyi Anna*, *L. Kiss Ibolya*, *Környei Elek*, *Páll Miklós* prózai és lírai munkái. Az ismeretterjesztés területén is sok, az egészséges nemzeti öntudatot és ennek alapját, az önismeretet gazdagító kiadvány látott napvilágot: Peéry Rezső eszmetörténeti munkája, a Perem-magyarok az idő sodrában (1940), Szalatnai Rezső irodalomtörténeti tanulmányai, a Juhász Gyula Szakolcán (1940), Móricz Zsigmond Szlovákiában (1943), továbbá *Mayer Imre* Édes anyanyelvünk című könyvecskéje (1941), *Mártonvölgyi László* kultúrhistoriái összeállítása, A regélő Nyitra mentén (1941), de olyan fontos néprajzi munkák is megjelentek, mint *Arany A. Lászlótól* A szlovákiai magyarság néprajza (1942), *Dallos István*: Lagzi a Palóc földön (1943), Gyürky Ákos: A Zobor vidéke (1941) stb.²⁴

Irodalomtörténeti szempontból még jelentősebb volt a harmincas évek derekán Dallos István és Mártonvölgyi László megszervezte Híd Irodalmi Szövetség nevű kiadó. A társaság egy meglehetősen provinciális szemléletű antológia – Nyitrai írók könyve (1934) – megjelentetésével adott hírt magáról, de ismertté a négykötetes Szlovenszkói Magyar Írók antológiája (1936–1937) révén vált. Igazi jelentőségre azonban a Szlovák Államban tett szert, mégpedig az 1941 és 1944 között publikált Magyar Album sorozattal. A tíz kötet nyilvánvaló célja az volt, hogy pótolja a hiányzó irodalmi folyóiratot, amelynek kiadását a hatóságok nem engedélyezték, akkor viszont az almanachok megjelenését még nem korlátozták. Dallos István szerkesztő így fogalmazta meg a sorozat célját: „A Magyar Album kötetekben felsorakozó szlovákiai, erdélyi, vajdasági és magyarországi írógárda átgondolt kultúrmunkát indít ezeken az oldalakon. A cél egyenes és világos: a magyar kultúra ápolása és fejlesztése, a kultúrközeledés hídjának építése.”²⁵ Vagyis a könyvsorozat nem csupán a szlovákiai írók antifasiszta vagy legalábbis németellenes egységfrontjának megteremtésére, de a magyar–szlovák haladó kultúra kapcsolatainak ápolására is vállalkozott – az egyetemes magyar irodalom kortársi teljesítményeinek bemutatása mellett. Természetesen a Magyar Album szerkesztői is elhatárolták magukat a napi politikától, egyedül az alkotást tekintették minőség szempontú mértéknek. „A Magyar Album csak az irodalmi érték mércéjét tartotta szem előtt, s abból az elgondoláslából indult ki, hogy a napi politika kérdései – melyek kibillentették arról a vágányról, melyen elindult – nem játszhatnak szerepet életében, és céljainak megfelelő jó munkát csak akkor végezhet, ha az irodalmi alkotások kérdésében nem tér el eredetileg kitűzött céljától” – írta visszacsatlékezésében a szerkesztő, Dallos István.²⁶ Noha bevallottan nem voltak ideológiai, világnézeti célkitűzései a sorozatnak, a lényeg mégis az, hogy az írások szellemisége a humanizmus oldalán vagy az antifaszizmus oldalán agitált és a pacifizmus nemes tartózkodásával jellemezhető. A tíz kötetben negyvenöt szlovákiai magyar, száztizenhét magyarországi, erdélyi és délvidéki, tizenhárom szlovák és tizenhárom más nemzetiségű író, költő, esszéista összesen háromszáznegyvenhat irodalmi alkotása szerepelt több mint ezer oldal terjedelemben.²⁷ Az almanach köteteknek rovatbeosztása eleve emlékeztetett a folyóiratokéra. Az Idők sodrában című volt a leg-gazdagabb. Itt főként esszék és tanulmányok kaptak helyet – a kultú-

ra, az irodalomtörténet, a történelem és a művészetek tárgyköréből. A Magyar lélek, a szépirodalmi rovat – színvonalát tekintve némiképp alatta maradt az előzőének, bár a szerzők között találjuk *Áprily Lajost*, *Nyíró Józsefet*, *Szemlér Ferencet*, *Tamási Áront*, *Márai Sándort*, a szlovákiai írók közül pedig *Ásgúthy Erzsébetet*, *Mécs Lászlót*, *Szalatnai Rezsőt*. Az időszerű irodalompolitikai publicisztikát, glosszákat, filológiai adalékokat föltáró írásokat az *Órhely* rovatcím alatt találhattuk. A kérdések során a népművelő és ismeretterjesztő cikkek rovata volt. A Fejfék címet nekrológok, illetve értékelő tanulmányok, pályakép-összefoglalók követték, a Figyelő pedig könyvismertetéseket közölt. 1944-re megérett a Magyar Album folyóirattá való átszervezésének gondolata, de erre nem kerülhetett sor, a szlovák hatóságok mereven ragaszkodtak a Szlovákia és Magyarország közötti kulturális-jogi reciprocitáshoz; és mivel a KA-LOT kiadásában megjelenő Prameň című folyóiratot a magyarországi szlovákság vezetői nem ismerték el magukénak, a Szlovák Állam sem adott ki lapengedélyt magyar periódikára. A Híd Irodalmi Szövetség minden – elsősorban a körülményekből adódó – fogyatékosága ellenére a Magyar Album kiadásával óriási jelentőségű munkát végzett a sanyarú sorsra juttatott szlovákiai magyar irodalom fölpártolásával és terjesztésével. Dallos István és Mártonvölgyi László átfogó képet adtak a kisebbségi irodalom e nehéz korszakáról és áldozatos munkájukkal minden akadály ellenére, lényegében pótolni tudták a mindenkori irodalmak számára nélkülözhetetlen nyilvánosságot, a folyóiratot.

Ez az írás – mint alcíme is jelzi – csupán kultúrtörténeti vázlat, nem vállalkozhatott részletek megvilágítására, ám az oktatásügy, a közművelődés, a sajtó- és a könyvkiadás áttekintésével talán mégis sikerült képet teremtenie arról az erőfeszítést, sőt áldozatot igénylő kulturális munkáról, amely a fasiszta Szlovák Államban élő – és az utókor tudatában végzetesen kiesett – maroknyi magyarságot jellemezte. A félszázadernyinél alig több lelket számláló kisebbség lényegében egységesen mentes tudott maradni a náci örület konjunktúrája idején a sovíniszta, rasszista ideológia befolyásától, s ebben, azon túl, hogy maga is harmadrendű állampolgárként élte át a vészterhes esztendőket, igen fontos szerepe volt a haladó szellemű, németellenes, keresztény-humanista szellemiségű kulturális életnek. Annak a kulturális életnek, amelyet a szlovákiai magyarság ugyancsak tragikus, 1945–1948 közötti korszakában Fábry Zoltán ekként jellemezett: „A magyar sajtó költőkkel, írókkal tudósokkal, holtakkal és élőkkel mond mindennapi vétót Hitler ellen. Hölderlint hozza: »Európai volt, hívó és tiszta lélek.« Montaigne halálának 350. évfordulója, a szellemember non possumusát húzza alá. Babits Mihály, Móricz Zsigmond halála hetekig kiszorít minden aktualitást a hasábkrokról. A németellenes magyar szabadságharcok hősei: Rákóczi, Thököly, Petőfi állandó mementóként fáklvássák az »ezeréves magyar gondot«, a dunatáji német veszedelmct. (...) Az ifjúság ezen felül csak énekel. Éneklő ifjúság: ez a gyűjtőcím. (...) Nem harci dalokat énekel, hanem a béke, az emberi élet örömet és búját. Az Amerikába emigrált Bartók dalait éneкли, Bartókot és Kodályt: Ady zenei rangtársait.”²⁶ A szlovákiai magyar népcsoport 1939–1945 közötti korszakának kultúrhistoriája nemcsak föltámasztásra érdemes becses kulturális-szellemi

hagyomány, de példamutatás is a szorongató körülményeken fölül emelkedő szellem diadalára. Példája annak, hogy egy önellátásra kényszerített, ezernyi akadállyal, nehézséggel küszködő kisebbségi kultúra is képes maradandó értékeket teremteni; s tágabb értelemben, ha egy nemzet minden körülmények között emberi módon akar élni, áldozatos, értékteremtő munkálkodással erőt vehet rossz sorsa csapásain.

JEGYZETEK

1. Turczel Lajos: Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között. Bratislava, 1967. Tatran, Magyar Üzem, 311. old.; Csanda Sándor: Első nemzedék. Tanulmány a csehszlovákiai magyar irodalom keletkezéséről és fejlődéséről. Bratislava, 1968. Tatran, 305. old.
2. A korszak és a tárgy nagyon szűkös, magyar nyelven hozzáférhető irodalmából: Arató Endre: Csehszlovákia története (1849—1945), Budapest, 1978. Tankönyvkiadó, 163. old. (Egyetemi tankönyv); Roják Dezső: Versailles-től a bécsi döntésig I—5. rész. Új Szó (Pozsony), 1968. augusztus 13—17; Borsody István: A magyar—szlovák kérdés alapvonalai. Budapest, 1939. A szerző kiadása. (Madách ny.) 59. old.; Turczel Lajos: Bevezető. In: Ének az éjben. Szlovákiai magyar írók 1939—1945. Bratislava, 1986. Madách Kiadó, 7—29. old.
3. A Szlovák Állam területe 38 059 négyzetkilométer volt, lakosának száma az 1940. évi népszámlálás szerint 2 691 000, ami 70 fő/négyzetkilométer népsűrűséget jelent. A lakosság 85 százaléka volt szlovák (2 230 935), a németek száma 160 000, a magyaroké 57 013, de becslést adnak szerint valójában 60—65 000 körül lehetett. A magyar kisebbség három, egymással össze nem függő területen élt: Pozsonyban és környékén, Nyitra és a Zobor-vidéken, valamint abaúj-zempléni falvakban. Források: Gróf Esterházy János: A kisebbségek gazdasági helyzete, Debrecen, 1943. Debreceni Nyári Egyetem előadásai, 4. rész; András Károly: Az Új Szlovákia. Láthatár, 1940. 12. sz. 353. old.; Duka Zólyomi Norbert: Szórványmagyarok, In: A szlovákiai magyarság élete 1928—1942. (Szerk. Gróf Esterházy János.) Budapest, 1942. Athenaeum, 68—82. old.
4. Csáky Mihály: Levél a Tatra alól magyar sorskérdésekről. Bratislava—Pozsony, 1940. Toldy Kör, 2. old.
5. Endreffy János: Szeressük egymást, magyarok! A Toldy Kör Évkönyve 1940. Bratislava—Pozsony, 1940. Concordia ny. 10. old.
6. Simon István: Magnóval Fábry Zoltánnál. Kortárs, 1967. 8. sz. 1248. old.
7. Fábry Zoltán: A vádlott megszólal (1916), In: Stószl délelőttök. Bratislava, 1968. Madách Kiadó 383. old.
8. Szlovákia—Csehszlovákia. Nemzetiségi Szemle (Pécs), 1945. 44. old.
9. Turczel Lajos: Bevezető. In: Ének az éjben. 14—15. old.
10. A 35 elemi iskolában mintegy 110 pedagógus oktatott kb. 5000 gyermeket. Forrás: Stelczer Lajos: A szlovákiai magyar iskolaügy. In: A szlovákiai magyarság élete 1938—1942. 83—106. old.

11. Kemény Gábor: A második kisebbségi irodalom. Láthatár, 1942. 10. sz. 321. old.; Turczel Lajos i. m. 15—16. old.
12. Peéry Rezső: Buzdító szavak mai fiatalokhoz. Esti Újság (Pozsony) 1940. 83. sz.
13. Mezei Gábor: Magyar Ház Pozsonyban, Magyar Minerva. 1939. 1. sz. 1—2. old.
14. Aixinger László: Beköszöntő. A Toldy Kör Évkönyve 1940. 5. old.
15. Popély Gyula: A pozsonyi Bartók Béla Dalegyesület. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó 50—60. old.
16. Brogyányi Kálmán: A magyar könyv sorsa Szlovákiában. In: A szlovákiai magyarság élete 1938—1942. 164—168. old.; Kemény Gábor: i. m. 321. old.
17. Németh István László: A szlovákiai magyar zenekultúra mérlege. H. n. (Pozsony), 1941. Toldy Kör, 13. old.
18. Szalatnai Rezső: Előszó. In: Két hazában egy igazsággal. Budapest, 1982. Magvető Kiadó, 13. old.
19. Egri Viktor: A halogatás ével. Bratislava, 1980. Madách Kiadó, 63. old.
20. Turczel Lajos: Két háború közti sajtónk alakulása és megosztása. In: Hiányzó fejezetek. Bratislava, 1982. Madách Kiadó, 116., 224. old.
21. Fábry Zoltán: A vádlott megszólal. In: Stószli délelőttök, 392. old.
22. Szalatnai Rezső: Búcsú. In: Két hazában egy igazsággal. 323. old.
23. Fónod Zoltán: A csehszlovákiai magyar irodalom két évtizedes fejlődése, korszakai, jellemzői. In: Tegnapi önismeret. Bratislava, 1986. Madách Kiadó, 97. old.
24. Mártonvölgyi László: Szlovákiai Magyarok Könyvtára. In: Magyar Album, 3. köt. [(Szerk. Dallos István.) Nyitra, é. n. Híd-kiadás, 104—108. old.]; Dallos István: A Toldy Kör irodalmi kiadványai. In: Magyar Album, 2. köt. (Szerk. Dallos István.) Nyitra, é. n. Híd-kiadás, 83—85. old.; Turczel Lajos: Bevezető. In: Ének az éjben, 21—23. old.
25. Dallos István: Ajánlás helyett... Magyar Album 1. köt. (Szerk. Dallos István.) Nyitra, é. n. Híd-kiadás, 7. old.
25. Dallos István: A Híd vallomása. Bratislava, 1969. Madách Kiadó, 128. old.
27. Szeberényi Zoltán: A „Híd — Szlovenszkói Magyar Irodalmi Társulat” kiadói tevékenysége. In: Visszhang és reflexió. Bratislava, 1986. Madách Kiadó, 96. old.; Lakatos Eva: Magyar irodalmi folyóiratok. A sorozat, 7. köt. Budapest, 1978. Petőfi Irodalmi Múzeum, 938—939. old.
28. Fábry Zoltán: A vádlott megszólal. In: Stószli délelőttök. 393—394. old.